

A gót betűs tipográfia Gutenberg 42 soros Bibliájának tükrében

Kocsis Katalin (1) Kovács Ágnes (2)

(1) Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 1088 Budapest, Múzeum körút 4/a
(kocsiskatica [[[kukac]]] vipmail.hu) (2) Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 1088
Budapest, Múzeum körút 4/a sengacsavok [[[kukac]]] hotmail.com

Összefoglaló

Dolgozatomban Gutenberg 42 soros Bibliájával foglalkozom. Megpróbálom igazolni azt az állítást, mely szerint Gutenberg legfőbb célja az volt, hogy visszaadja a kódexek stílusát. Emellett foglalkozom a gót betűvel, jellemzem azt tipográfiai szempontból. Fontosnak tartom, hogy szóljak néhány szót a nyomtatás körülményeiről, eszközeiről, technikájáról. Tanulmányomban a 42 soros Biblia tipográfiai jellemzését is elvégzem. Dolgozatomban kitérek a Biblia utóéletére, és arra, hogy valójában Gutenbergnek miért nem hozott hasznot ez a munkája.

Kulcsszavak: Gutenberg, Biblia, gót betű, nyomtatás, kódex

Abstract

In my paper I engage in Gutenberg's 42-line Bible. I try to support that Gutenberg's major aim was the return of style of codexes. Besides this I deal with blackletters, I characterize those typographically. I think it is important, that I tell you conditions of printing, means of printing and its technics. In my essay I make the 42-line Bible characterization typographically too. In my paper I expatiate the Bible's afterlife, and I tell that why didn't Gutenberg profit from this project.

Keywords: Gutenberg, Bible, blackletter, printing, codex

Bevezetés- A 42 soros Biblia megszületése

Napjainkban is az egyik legszebbként számon tartott nyomdai munkát, a kézi festéssel gazdagon díszített 42 soros Bibliát Gutenberg fő műveként tartják számon. 42 sorosnak nevezzük, utalva ezzel arra a tényre, hogy Gutenberg e Bibliában egy hasábot 42 sorban szedett.

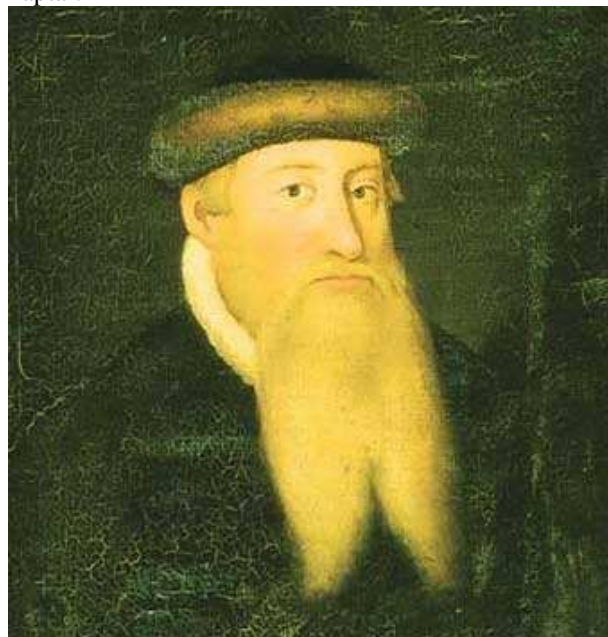
Előzmények

Azonban amíg idáig eljutott volna, Gutenbergnek nagyon sokat kellett kísérleteznie. Első műve a *Weltgerich* (Utolsó ítélet) című vers, mely Gutenberg első betűgarnitúrájával készült, melyben még sok a hiányosság, és technikai kivitelezése sem tökéletes.

Ugyanezekkel a betűkkel több Donatus kiadást készített. E mű kiadása nem jelentett kockázatot rövid terjedelme miatt.

E műveket követte az egyházi megrendelésre készített bűnbocsátó levelek (Ablassbrief), melyek megvásárlása három évig nyújtott bűnbocsátást. 1455-ben jelent meg A kereszténységnek a török veszedelemre való figyelmeztetése, mely egy hatlapos könyvecske volt, egy ismeretlen szerző verse foglalt intelmét tartalmazta.

Szintén a Donatus nyomtatásakor használt betűket alkalmazta Gutenberg e könyvecske kinyomtatása során. Ezt követte egy orvosi naptár, majd a Cisianus-naptár.

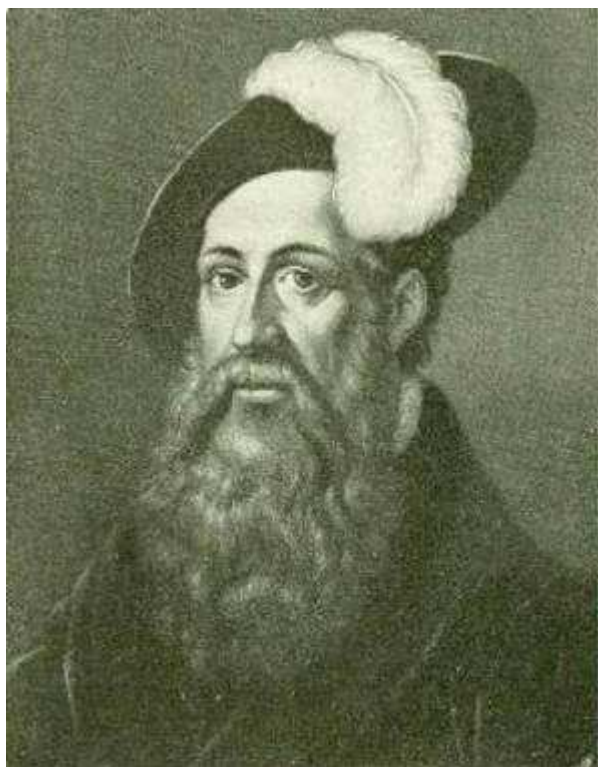

1. ábra: Gutenberg képmása
(forrás: www.blogjam.name/gutenberg_color.jpg)

A Biblia keletkezése

Gutenberg (1. ábra) célja nem az volt, hogy rövid szövegeket nyomtasson néhány példányban, valami sokkal nagyobbakat akart létrehozni. Egy hatalmas jelentőségű mű kinyomtatása volt a célja, melynek terjedelme messze meghaladja korábbi munkáit. Ez a írás pedig nem volt más, mint a Biblia.

Gutenberg hatalmas feladatra vállalkozott, és ezzel ő is tisztában volt. Nemcsak technikailag igényelt hatalmas tudást, de rendkívül nagy összegeket is felemésztett e mérhetetlen nagy vállalkozás. Egy olyan ember után kellett néznie, aki képes pénzelnie „akcióját”. Ő nem volt más, mint Johann Fust (2. kép), egy mainzi polgár, aki minden kiadást magára vállalt, a haszon felezéséért cserébe. Fustnak köszönhetően megkezdődhetett a munka. Nincs sok információnk van a keletkezés dátumát illetően, ám a legtöbb forrás a nyomtatás elkészültét az 1454-55-ös évre datálja (Hughes et al. 2003).

2. ábra: Johann Fust, a "pénzelő" (forrás: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e4/Johann_Fust0.jpg)

A 42 soros Biblia számokban

A Szentírást Gutenberg 2 kötetbe rendezte, egyenként 324, illetve 317, azaz összesen 641 lapba. A nyomtatott mű 1282 hasázból áll, ebből kiszámolható, hogy egy példány 53844 sort tartalmaz. Valószínűleg 180 példány készült belőle, 25 példány pergamenre, 155 pedig papírra nyomott. 45 darab bőrkötésű (3. ábra), a többi pedig papírba kötött. (forrás: MTI) A munkán hat szedő dolgozott, de a

mesterről és a segédeiről, valamint a nyomtatás idejéről és helyéről semmiféle kolofon (záradék) nem szól. Gutenberg a nyomtatás során 290 jelt használt. „A mintegy 180 példányban kinyomtatott kiadásból 48 teljes vagy közel teljes példány maradt fenn napjainkig.” (Válas, 2000.)

A gót betű jellemzői

A gót betű legfőbb jellemzője, hogy minden vonala megtörik. Keskeny és szögletes karakterek jellemzik, általában nem találunk közöttük semmilyen íves vonalat.

Változatai

a) textura: az úgynevezett klasszikus gót betű. Törtvonalú, abszolút kerül minden görbületet. Hegyes, sarkára állított, négyzetben végződő betűtálpakat használnak. Egyházi, latin nyelvű szövegeknél használták.

b) rotunda: Az „o” betűje segítségével lehet a legegyszerűbben meghatározni: alja és teteje hegyes, míg a két oldalánál görbület található, vagyis itt már nemcsak szögletes vonalakat találunk, ezáltal jobban hasonlít a tollírásra, mint „elődje”.

c) schwabacher: Ez az úgynevezett „nemzeti” gót betű. Luther használta elsőként, általában anyanyelvi szövegek íródtak ezzel a betűtípussal, vagyis a reformáció kezdetével vált általánosan elterjedté.

d) fraktúr: Német nyelvterületen alakult ki, I. Miksa császár bibliofil könyvei számára. Könnyedebb, díszesebb, mint a textura. Keveredik benne a görbe és egyenes vonalak használata.

Kialakulása, tipográfiai jellemzői

A 11-12. században, Németországban alakult ki a gót betű első változata a textura. Legfontosabb jellemzője, hogy igen lassan írható, mivel minden egyes betűt külön kell megformálni. A kódexek betűi is gót betűvel íródtak.

3. ábra: A kétkötetes Biblia bőrből kötve

Az „i” betűn minden esetben pontot találunk, ellenkező esetben könnyen összetéveszthetnénk az „m” és „n” betűk egyes részeivel

A Biblia betűi

Gutenberg legfőbb célja volt, hogy elkészült munkája visszaidézzé a kódexek stílusát, így olyan betűket kellett kialakítani, melyek szintén a szerzetesek által másolt művekre emlékeztetnek.

Gutenberg egy tökéletesen metszett és öntött gót missale-típust¹ használt. Ezek a betűk már eltérőek voltak azoktól a karakterektől, melyeket a Donatus-naptár² elkészítésénél használt. Ezek a betűk már keskenyebbek voltak, és esztétikailag is szebb összképet nyújtottak, mint korábbi írásjegyei.

Tudnunk kell azt is, hogy Gutenberg nemcsak egyszerűen az abc betűit használta, hanem számos ligatúrát³ is öntött ki, emiatt a 26 karakter helyett 290 jelre volt szüksége a Szentírás kinyomtatásához. A ligatúrák használatával is a könyv esztétikai minőségét növelte.

A Biblia majusculái⁴ gazdagon díszítettek. Nagybetűi teljesen eltérnek a minusculáitól⁵, még díszesebbek azoknál.

Gutenberg betűit blacklettereknek nevezzük, mivel a nyomtatás során végig kővér (fett) betűket használt. A karakterek nem kontrasztosak, inkább azt mondhatjuk, hogy minden vonala egyforma vastag ezeknek az írásjegyeknek.

A „művész” talpas antikvákat használ, melyek talpai is díszítettek. Hegyes, sarkára állított, négyzetben végződő betűtalpak jellemzik ezeket a karaktereket, melyek enyhén felfelé hajlanak.

4. ábra: Az első kötet kezdőlapja
(forrás: www.olajmúzeum.hu/uploads/File/gutenberg.pdf)

A szövegben rendkívül sok abbreviátúra⁶ jelenik meg, főként azokon a helyeken, ahol kevés hely maradna számára a sorban, ahol elég hely van számára, ott nem jellemző a szó abbreviátúrával való helyettesítése. Gyakori például a latin „et” szócska „&” szimbólummal való helyettesítése.

A szöveg mikrotipográfiai jellemzői

Gutenberg hatalmas figyelmet fordított arra, hogy Bibliája ne csak egy egyszerű nyomtatott szöveg legyen, hanem műalkotásként működjön. Éppen ezért gondosan ügyelt arra, hogy az egyes írásjelek, az elrendezés, valamint a tagolás ne csökkentse a szöveg esztétikáját. Jelentékeny figyelmet fordított arra, hogy a szöveg képe egységes, harmonikus benyomást keltsen. Gondosan ügyelt a pontok, vesszők, gondolatjelek elhelyezésének szabályszerűségére. Ennek köszönhetően egy nagyon egységes a mű összképe.

Figyeljük meg az egyes írásjelek használatának módjait! Mivel a sorokat pontosan kizárta, ezért szükséges volt némely szavakat elválasztania, hogy a szöveg tömbként hasson. A szavak tagolását biztosító elválasztójelek kettős vonalból épülnek fel és kinyúlnak a hasábokon túlra.

5. ábra: A Biblia egy oldala, egy díszes iniciáléval

Habár a kötőjelek használatát effajta tudatosság jellemzi, a pontok és kettőspontok használatában már kevésbé figyel a részletekre. Ezek használatánál inkább a sorkizártság pontossága a mérvadó, ugyanis találunk olyan mondatzáró pontokat, melyek után van szóköz, de olyanokat is, melyek után nincs. Hasonló módon járt el a kettőspontok használatával is: néhol sem előtte, sem mögötte nem találunk szóközt, van olyan, ahol csak előtte, illetve mögötte, és középre igazított, előtte és

mögötte is szóközzel rendelkező kettősponttal is találkozunk. A gondolatjelek a „megszokottnál” rövidebbek, szögletesek, és jellemzően középre igazítottak.

Tagolása

Gutenberg kezdettől fogva két hasámban szedte a Biblia szövegét, követve ezzel a hagyományokat. Ennek a szokásnak nem ismerjük eredetét vagy okát, abban azonban biztosak vagyunk, hogy a szerzetesek már az első Szentírást is két hasámban jegyezték le. (Tatár, 2008.)

A műnél a sortávolságok megegyeznek, a lap két oldalán futó sorok fedik egymást, vagyis a mű sorregiszteres. A sorok szinte mértani pontossággal kizártak. A szedés képe, azaz az írásképek az egész laphoz, illetve a margóhoz viszonyított szerencsésen megválasztott aránya nagy összhangot és szépséget biztosít a műnek.

A margók nagysága a lap külső szélén, illetve az alján a legnagyobbak, a lap belső oldalán a legkisebbek. Az oldaltükrök nagyságának megválasztásából is jól látszik, hogy Gutenberg számolt az évekkel, és művét időtállóvá akarta tenni. Ugyanis, mivel a margókat a szélén sokkal nagyobbra hagyta, számolt azzal a lehetőséggel, ha esetleg az Idő megroncsolná a papír/pergamen széleit, a sérült részeket le lehessen vágni, anélkül, hogy a szövegben kár keletkezzen.

A sorkizártság pontos érvényesülése érdekében Gutenbergnek játszania kellett a szóközők nagyságával. Mivel fontosabbnak tartotta, hogy a sorok pontosan egyforma nagyságban végződjenek, ezért inkább a szóközők nagyságán változtatott.

Egy hasábon belül negyvenkét sort nyomott. Tudjuk, hogy nem ez volt az első változat, mivel először 40, majd negyvenegy soros volt egy hasáb, ám addig faragta a betűket, míg végül egy oszlopba negyvenkettő sor kényelmesen elfért. A szöveg még olvasható maradt, viszont ha utána számolunk, kiderül, hogy az 53844 sor 673 lap helyett, mindössze 641 lapon elfért, ami példányonként több, mint 30 lap megtakarítással járt (abban a korban sokkal drágább volt a papír, mint manapság)

A sorközőket nagyobbra hagyta, megkönnyítve ezzel is az olvasást, mivel ezáltal nem folynak össze a betűk lelógó, illetve felnyúló szárai.

Egy dologra azonban nem figyelte a mester: annyira pontosan figyelte arra, hogy megfelelően ki legyenek zárva a sorok, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta a bekezdések és behúzások használatát, így minimálisan ugyan, de mégis megnehezíti az olvasást, mivel kevésbé „levegősebb” a szöveg, így kevésbé tudunk tájékozódni benne. (A bekezdések elhagyását kompenzálva, viszont némely helyeken iniciálékat iktat be.)

Díszítések, iniciálék

A díszekről általában (Kovács Ágnes, 2008.)

A szövegkezdet hangsúlyosabbá tételének kézenfekvő, a kéziratosság korából öröklött módja az iniciálé, ami a nyomtatott könyvekben fekete-fehér fametszetes képecskék formájában jelent meg. A kisebb-nagyobb négyszög alakú kis képekben nemcsak a betű rajza található, hanem egyéb díszítés is: növényi minta, állat-, ember- és szörnyalakok, illetve egyéb dekoratív motívumok. Egy teljes iniciálesorozat tartalmazta az ábécé összes betűjét azonos méretben, egységes díszítéssel. Általában egy nyomdában többféle méretű iniciálesorozat is megtalálható volt.

A régi könyvek talán legsajátosabb díszítési eszköze a tipográfiai ornámen, azaz nyomdai cifra vagy körzet volt. Ezek ugyanúgy metszettel és öntéssel készültek, mint a nyomtatóbetű, és pontosan úgy szedhetők és nyomtathatók is. Általában a szövegek tagolására alkalmazták, illetve ezek felhasználásával csupán tipográfiai eszközöket felhasználó címlapkereteket és díszeket lehetett alkotni. A különböző nyomdák megkülönböztethetőek a körzetalkalmazásuk alapján.

A Biblia díszei

Gutenberg Bibliája rendkívül gazdagon díszített. Szinte nem is könyvről, hanem műalkotásról beszélhetünk, mivel olyan magas az esztétikai minősége, mely már meghaladja egy „egyszerű”, nyomtatott könyv stílárius jellemzőit.

6. ábra: A Biblia egy oldala, díszes kerettel

Gutenberg fontosnak tartotta, hogy visszaadja a kódexek stílusát, így sokkal többet akart megmutatni a könyvében, mint egyszerűen a szöveget.

Már a betűk formáját sem nevezhetjük egyszerűnek, de emellett még sok-sok más eszközzel is élt, melyek egyszerűen csodálatossá tették művét.

Ezek a díszek általában a nyomtatás után kerültek rá a lapokra, és tudnunk kell, hogy ezek mind-mind kézzel festettek, mivel Gutenberg számára még nem álltak rendelkezésre bizonyos technikai eszközök, melyekkel ezeket kivitelezni tudta volna. Ennek a kézi festéses módszernek köszönhetően, minden példány egyedi, ami szintén megnöveli a könyvek értékét.

Vizsgáljuk meg miféle díszeket használt Gutenberg e mű megalkotása során! Először is legfontosabb kiemelni az iniciálékat⁶. Ezek a díszek rendkívül aprólékos munkáról tanúskodnak. Természetesen színesek, és jellemzően a fejezetek előtt 5-6 sorral, míg a bekezdések előtt 3-4 sorral sülyesztettek.

Megfigyelhetjük azt is, hogy a fejezetek előtti iniciálék pazarabban kidolgozottak, mint azok a díszes kezdőbetűk, melyek a bekezdéseket választják el. Sőt nemcsak díszesebbek, de színesebbek is, míg a bekezdéseket elválasztó iniciálék „csupán” egyszínűek. Gutenberg „rajzoló” tiszta színeket használtak e minták kivitelezése során: általában rózsaszínt, kéket, zöldet, vöröset, barnát stb., de nem takarékoskodtak az arany használatával sem. (5. ábra)

De nemcsak a kezdőbetűk voltak ily módon színekkel és formákkal gazdagítva. Sok lapon találkozhatunk a margón levő üres területek felékesítésével is. Itt is hasonló színeket és aranyozást használtak a művészek. Az iniciálék és ezek a keretdíszek harmonikus egységet alkotnak egymással. A lap szélén megjelenő ornamentelek általában növényi, virágos, indás, stiláris motívumokból épülnek fel, és legtöbbször körülölelik a szöveget. (6. ábra)

Végezetül szólunk kell még a szöveg színezetéről. Gutenberg még nem ismerte a betűk eldöntésének módját, és mivel vastag betűkkel írt, így kiemelésre nem lett volna lehetősége. Ezen eszközök ismeretének hiányában azonban rájött arra a módszerre, mellyel a szöveg részeit ki lehet emelni. Ez pedig nem volt már, mint a színezés. Jellemzően vörös színnel hangsúlyozott bizonyos szövegrészeket.

A nyomdászok eleinte megkísérelték, hogy a kiemelkedő részeket vörös színnel nyomtassák, ám végül ezeket a helyeket üresen hagyták és a végén kézzel festett rajzokkal töltötték ki ezeket a helyeket. A kézi technika lehetővé tette bármilyen alakzat megjelenítését.

Az oldalak lezárása, az oldalpárok kapcsolata

Gutenberg gondosan ügyelt arra, hogy az oldalak is megfelelő harmóniát sugározzanak az olvasó felé. Ezáltal itt is úgy mond „szabályszerűségekre”

törekedett. Minden oldal vízszintes lezárású, hogy ne szakítsa meg a kéthasábos, tömbösített forma egységét.

Az oldalpárok szimmetrikusak. Ezt a szimmetriát követik a lapok díszei is, vagyis a páros oldalakon a keretdíszek a bal, míg a páratlanokon a jobb oldalakon jelennek meg.

A hasábok közötti távolságok minden egyes lapnál megegyeznek, emellett a margók nagysága is minden oldalon egyforma méretűek.

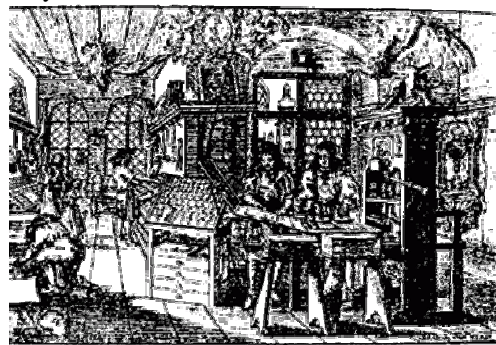
Gutenberg és a kódexek

Gutenberg legfőbb célja- mint már láttuk- egy olyan mű létrehozása, melynek stílusa szinte teljes mértékben megegyezik a kódexek formanyelvével. Minden eszközt bevetett arra, hogy megközelítse a szerzetesek által másolt lapok esztétikai minőségét. Ennek köszönhető, hogy amit nem tudott kivitelezni a nyomtatás technikájának segítségével, azt „művészkezekkel” kivitelezte. De nemcsak e kézi munka segítségével érte el e hasonlóságot, hanem már a betűk tervezésekor is figyelembe vette a szerzetesek által másolt vallási szövegek stílusát.

Gutenberg nyomdája

„A mai kor embere előtt Gutenberg találmányának jelentőségét méltatni nehéz feladat. A szedőgépek, a betűöntőgépek, a hatalmas, modern gyorssajtók és rotációsok idejében a Gutenberg-féle kezdetleges szedéstechnika, betűöntő eljárás, a fából összeállított sajtóprés, arányaiban ha el is törpül - mégis Gutenberg érdeme a könyvnyomtatás európai történetében elévülhetetlen.” (Tevan, 1955.)

Szétszedhető és összerakható betűket alkotott meg, mellyel lehetővé tette nagy méretű könyvek kinyomtatását.

sz. Nyomtatóműhely képe a XVII. századból

7. ábra: Egy XVII. századi nyomtatóműhely
(forrás: <http://mek.oszk.hu/01600/01650/html/kepek/029.gif>)

Nyomdájáról nem maradt fenn adat, mégis sok tudós azt állítja, hogy a nyomdagép, még a XVII. században is megegyezett a Gutenberg által kifejlesztett eszközzel. (7. ábra)

A Biblia utóélete

Gutenbergnek hatalmas hasznot hozhatott volna e találmánya és a nyomtatott Biblia maga. Fusttól megkapta a szükséges összeget, ám a szerződés értelmében a könyvkészítő műhely, annak berendezése, és a Biblia nyomtatott példányai Fust tulajdonát illetik, míg kölcsönadóját Gutenberg vissza nem fizeti.

Gutenberg ilyen feltételek mellett kezdte meg munkáját. Ám ezt a gigászi feladatot egymaga nem lett volna képes véghezvinni, így segédeket vett fel. Inasai között volt egy Peter Schöffer nevű, jó felfogású, ügyes legény, akit Fust megnyert magának, és mikor Fust úgy látta, hogy Schöffer tudása mellett feleslegessé vált Gutenberg közreműködése, a segédet maga mellé állította. Ekkor, hogy Gutenbergtől szabadulhasson, beperelte őt, és kényszerítette a kölcsönadott összeg visszafizetésére. (az egész perelt össze 2026 forint volt) Gutenberg ezt a hatalmas összeget nem tudta kifizetni, így Fust hozzájutott nyomdájához és a Biblia már kinyomtatott példányaihoz.

Gutenberg ezután még kinyomtatott pár művet új nyomdájában (a pénzt Humery doktor biztosította), de élete hátralévő része anyagi problémákkal volt teljes.

Mégis azt kell mondanunk, hogy habár Gutenberg nem részesedett a haszonból, Bibliája hatalmas sikernek örvendett, ugyanis lehetővé tette, hogy sokkal szélesebb tömeg juthasson hozzá ehhez a műhöz, ugyanis körülbelül fele annyiért el lehetett adni, mint a kézzel másolt példányait.

Összegzés

Tanulmányom, úgy gondolom, igazolja azt az állítást, mely szerint Gutenberg jelentősége a könyvnyomtatás terén felülmúlhatatlan volt. Tevékenysége nemcsak a nyomdászok számára szolgál példaként, hanem a művészek számára is, hiszen amit alkotott, az nemcsak nyomdai, de művészi jelentőséggel is bír.

Források, felhasznált irodalom

— Várkonyi Nándor: *Az írás és a könyv*, Széphalom könyvműhely, Bp., 2001 (A nyomtatás, II. fejezet)
— Zevan Andor: *A könyv évezredek útja*, Gondolat kiadó, Bp., 1973

Hivatkozások

— James Hughes: *Általános Képes Enciklopédia*, Novum kiadó, 2003. p491
— MTI www.bibliaeve.hu/mti.php
— Válas György: Interneten a 42 soros Biblia <http://web.interware.hu/valas/Valas/hirek/info/42soros.htm>
— Tatár György: Biblia és vallásfilozófia kurzus az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Karán (2008. szeptember 10.)
— Tevan Andor: *A könyv évezredek útja* (internetes változat), <http://mek.oszk.hu/01600/01650/html/fejez12.htm>

Fogalommagyarázat

1. *missale-típus*: a misekönyvek jellemző betűtípusa
2. *Donatus*: Rómában tanított, a bibliafordító Szent Jeromos mestere volt. Egy terjedelmesebb és egy lerövidített latin nyelvtankönyv szerzője, amelyek egészen a 17. századig a latin nyelv tanulásának alapjául szolgáltak.
3. *ligatúra*: (lat.), a nyomdászatban a szokásos egybeöntött betű, mint például az antiqua betűknél az ff, fi, fl, mert külön az f és i egymás mellé szedve veszélyeztetné az f felső kanyarulatát és az i pontját, míg a betűk egybeöntve (fi) le nem törhetnek; továbbá ligatúrának öntik a német és latin szedésekhez az ae, oe, AE OE betűket.
4. majuscula: nagybetű
5. minuscula: kisbetű
6. abbreviatúra: rövidítés